

UDC (УДК) 343.1
JEL Classification: K40; K42

Дуфенюк Оксана Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: oxpostfb@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6529-4036

РАДЯНСЬКИЙ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: БАЛАНСУВАННЯ МІЖ МИНУЛИМ І СУЧАСНИМ

Анотація. Статтю присвячено міждисциплінарному дослідженню радянського та пострадянського кримінального процесу в Україні. Дослідження складається з трьох частин. У першій частині йдеться про радянське юридичне «задзеркалля» – наративи правників та норми процесуального права, які часто втілювали доволі прогресивні для того часу цінності та ідеї. Друга частина пояснює, що діялося по другу сторону «дзеркала» – в реальному житті. Відповідно третя частина присвячена опису процесу дерадянзації кримінального процесу в Україні.

Ключові поняття: радянське право, кримінальний процес, процес дерадянзації, реформи, Україна.

Dufeniuk Oksana,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Criminal Procedure and Criminalistic,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: oxpostfb@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6529-4036

SOVIET AND POST-SOVIET CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE: BALANCING BETWEEN THE PAST AND THE PRESENT

Abstract. Introduction. The article is devoted to the interdisciplinary study of the Soviet and post-Soviet criminal proceedings in Ukraine. It is important, balancing between the past and the present, to focus on the retrospective view of historical experience, as well as the strategic plan for the future. What progress we have made in this direction? Let's try to find some answers.

Purpose. The main research goal is the explication of the trajectory of the movement from the Soviet criminal process to its post-Soviet model, the creation of a new quality of pre-trial investigation and trial.

Methods. The study is based on a systematic approach, historical and documentary methods, as well as logical tools (description, analysis, generalization, etc.).

Results. The present study consists of three parts. The first part exposes the Soviet legal «behind the mirror» space – the narratives of scientists and the rules of procedural law, which have had quite progressive values and ideas. The second part explicates what was on the other side of the «mirror» – mass repressive criminal proceedings. Accordingly, the third part deals with the description of de-Sovietization process of the criminal proceedings in Ukraine, the overview of the trajectory of movement from ideologically biased, politically motivated criminal proceedings to criminal proceedings, based on the rule of law, respect for human dignity, rights and freedoms, equality and other principles of democracy.

Conclusion. The criminal proceedings reform cannot be considered outside the general context of post-Soviet state-building. This process was controversial, not always correct and successful. Currently, many legal institutions have been abolished and new ones have appeared. But it is premature to believe that the goal of building our own quality model of criminal proceedings has been achieved.

Key concepts: Soviet law, criminal proceedings, de-Sovietization, reform, Ukraine.

Вступ

Історичний 1991 р. для України став точкою відліку «до» і «після». Успадковуючи з радянської епохи правові інститути, українська влада постала перед вибором: чи робити «косметичний ремонт», чи зносити все і будувати нове, чи здійснити реконструкцію і на старому, подекуди хиткому, фундаменті здійснити надбудову нового. Безумовно, найбільш легким є перший шлях, але він може бути ефективним тільки впродовж певного транзитного періоду. Другий шлях надто радикальний, потребує значних затрат зусиль, часу, ресурсів і мотивації. Водночас важливо мати і ретроспективний погляд на минуле, і стратегічний план на майбутнє, щоби такі трансформаційні процеси не були хаотичними, враховували попередній досвід і сучасні міжнародні стандарти у сфері захисту прав і свобод людини, верховенства права, незалежного та неупередженого кримінального правосуддя.

Проблематиці радянського кримінального процесу присвячено численні праці українських дослідників. Так, В. Гринюк у своїй публікації «Суд радянської доби» (2012 р.) дослідив основні етапи становлення кримінальної юстиції в означених темпоральних межах [1]. Методологію історіографічного дослідження застосували С. Сорока та Р. Римарчук у статті «Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність» (2016 р.) [2], автори колективної монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» (2014 р.) [3, с. 357–461]. Б. Стецюк [4; 5], П. Кубрак [6; 7], В. Боковня [8; 9; 10] та інші дослідники присвятили цілі серії публікацій, які стали важливими джерелами пізнання інститутів радянського процесу. Не залишилися поза увагою філософські аспекти (М. Костицька «Критика застосування філософії у радянському кримінальному процесі (стосовно доказів і доказування)» (2011 р.) [11], В. Вовк «Теологія радянського права» (2020 р.) [12]).

Та попри численність наукових розвідок, слід зауважити, що більшість із них стосується або окремих процесуальних інститутів і механізмів, або історичного фактажу законодавчих урегулювань і творення інституцій. Такий підхід, по-перше, не завжди дає уявлення про те, яким був «живий» кримінальний процес, а не той, про який дискутували у високих академічних колах чи той, який був передбачений інструкціями, декретами та кодифікаціями. Для досягнення такого ефекту важливо опиратися на документальні джерела з категорії архівно-слідчих справ і свідчень тих, які пережили тонкощі кримінального переслідування у країні рад. По-друге, у межах одного дослідження

не часто можна побачити зіставлення минулого і сучасного. Пострадянський кримінальний процес в Україні пережив не одну віху законодавчої, кадрової, ідеологічної турбулентності, що мотивує до пошуків відповіді на питання: де ми є і куди прямуємо далі, балансуємо між минулим і сучасним?

Відтак *метою статті* є експлікація траєкторії руху від радянського кримінального процесу до пострадянської його моделі, творення нової якості досудового розслідування і судового провадження.

1. Юридичне «задзеркалля» кримінального провадження в епоху радянської України

На початку ХХ ст. дореволюційна наукова доктрина, «адсорбуючи» віяння західноєвропейської парадигми, вирізнялася достатньою прогресивністю. Порушувалося питання про необхідність забезпечення неупередженості кримінального правосуддя, мета кримінального процесу вбачалася у пізнанні об'єктивної істини, формулювалися вимоги до доказів і процесу доказування, інституту обвинувачення тощо. Прикладом може слугувати теорія доказів В. Спасовича, який підкреслював, що між судом і підсудним має бути закон, а тому підсудний не залежить від свавілля судді та його особистісного враження [13, с. 30]. Показовими є узагальнення відомого тогочасного процесуаліста Н. Терновського про те, що завданням кримінального правосуддя є засудження правопорушника і виправдання невинуватого на основі доказів, якими встановлюється матеріальна істина. Така система має підтримувати правовий порядок і водночас має бути зацікавленою не тільки в тому, щоб рішення суду було правосудне, а й щоб воно вважалося таким у суспільній свідомості, тому що сумніви суспільства щодо справедливості ухвалених вироків значно підривають підвалини всієї системи правосуддя [14, с. 1–2]. І. Фойницький вважав, що попри те, що в суді встановлюється істина формальна, умовна, обов'язковою умовою для нього має бути прагнення до істини матеріальної, безумовної. Водночас правник указав, що через вплив історичних нашарувань у кримінальному процесі сума правила та звичаїв може не відповідати потребі, а інколи бути шкідливими для ухвалення справедливого рішення, що не може толеруватися з огляду на кшталт тих питань, найбільш важливих для суспільства, для особи, яких торкається система кримінального правосуддя [15, с. 6–7].

Асиметрія процесуальної форми, з одного боку, та потреб, очікувань суспільства, з іншого, стала очевидною в часи приходу до влади у 1917 р. більшовиків, а з утворенням кількома

роками пізніше нового геополітичного суб'єкта СРСР розпочалася нова епоха правової та соціокультурної реальності, в якій напрацювання дореволюційних правників критикувалися, як і кримінальний процес країн «буржуазного капіталізму». Української окремішності не було, відтак формування нашого кримінального процесу відбувалося у контексті ідеологічної парадигми, сконцентрованої на прагненні подолати будь-які найменші ризики контрреволюційного опору, а також втіленні ідеї знищення класової нерівності, побудови соціалістичного ладу, утвердженні домінантності колективізму над індивідуалізмом тощо. Звісно така ідеологія не могла залишити поза межами свого впливу сферу кримінально-процесуальних відносин. Проте, нормативно-правова тканина кримінального процесу не стала відкритим ретранслятором нетерпимості до всього «іншого», а радше царинною декларації інколи доволі демократичних «норм-у-праві», які часто не мали нічого спільного з «нормами-у-дії». Таку бутафорію очікуваного справедливого процесу можна називати юридичним «задзеркаллям», що свідчить про типову нереальність та ілюзорність формальних нормативно-правових вимог, характерну для тодішнього тоталітарного режиму аж до часів Хрущовської «відлиги», хоча і в цьому темпоральному періоді десталінізація та лібералізація часто гальмувалася через страх перед «антирадянським, ворожим елементом», а тому безпідставне кримінальне переслідування було актуальним.

Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) УСРР 1922 р. був першим в історії нашої держави кодифікованим нормативно-правовим актом, в якому відображено правові приписи щодо завдань та окремих демократичних засад кримінального провадження (законність, публічність, безпосередність, усність і гласність, мова судочинства, недоторканність особи, право обвинуваченого на захист тощо). Була передбачена докладна регламентація досудових стадій (дізнання та попереднього слідства) і судового провадження, правила відводів, процесуальних строків, подання апеляційних скарг та касаційних протестів, перегляду рішень за нововиявленими обставинами. Водночас законодавство передбачало появу захисника тільки в судових стадіях, мало обмежену сферу дії щодо кримінально-процесуальних відносин, а тому, безперечно, воно не могло вважатися досконалим з погляду сучасної парадигми правової держави. КПК 1927 р. було доповнено низкою положень, які демонстрували посилення тиску держави на суспільство загалом та на інституційну інфраструктуру кримінального правосуддя

зокрема. Не допускалася відмова у притягненні до кримінальної відповідальності лише на тій підставі, що в законі немає складу правопорушення, допускалося звернення до суду без обов'язкової стадії попереднього слідства, розширювалися повноваження окремих процесуальних органів, звужувалося право на захист.

Реформа, проведена у 1960 р., знаменувала прийняття КПК, в якому проголошувалися демократичні принципи кримінального процесу, зокрема обов'язковість у випадку виявлення ознак злочину порушити кримінальну справу та розкрити злочин; недопустимість притягнення як обвинуваченого інакше, як у порядку, встановленому законом; незалежність суддів; всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи, гласність судового розгляду, обов'язок виявляти причини, які сприяли вчиненню злочину, активна участь громадськості у кримінальному процесі тощо [8, с. 285]. Мотивуючи потребами посилення боротьби зі злочинністю, впродовж наступних кількох років було внесено зміни, які сприяли концентрації оперативно-розшукової та слідчої діяльності в органах КДБ та МВС, розширювалися повноваження органів охорони громадського порядку [6, с. 156].

Наративи радянських процесуалістів рясніли мовними кліше в контексті критики «буржуазного процесу» [16, с. 191, 195–196]; необхідності подолання «пережитків капіталізму в свідомості людей», «ідеологічні диверсії імперіалізму, спрямовані на отруєння свідомості окремих громадян і їх підбурювання до антисоціальних діянь», «шпійонську діяльність» [17]; необхідність «повного викорінення правопорушень», «ліквідації злочинності», утвердження відчуття невідворотності покарання та укріплення соціалістичного порядку [18]. Водночас у риторичі правників типовим було апелювання до мети зміцнення соціалістичної законності, розвитку демократії, захисту прав і гідності громадян [19; 20; 21; 22; 23] тощо.

Проте навіть для закордонних правників очевидною була прірва між теорією та практикою. Як зазначав Г. Флетчер (G. Fletcher, 1968), культивування в академічних дискусіях розмов про презумпцію невинуватості шляхом удавання факту її існування відбувалося в той час, коли досвід говорив про цілком протилежне [24, с. 122]. Міфологічність радянського процесуального права ілюструє Д. Вовк:

«У розпал сталінських репресій 1938 р., коли щодня суди і квазісудові трибунали («трійки») відправляли невинних людей на смерть, автор найвідомішого радянського підручника кримінального процесу (М. Строгович – О. М.) докладно розмірковує про незалеж-

ність радянських суддів і їх підпорядкування лише закону. Того ж року Андрій Вишинський писав про необхідність встановлення індивідуальної вини у кожному конкретному злочині на тлі практики покарання членів сім'ї ворогів народу» [12, с. 66].

Схожий приклад демонструє ще один радянський підручник 1962 р. видання:

«Суд зобов'язаний уважно вислухати кожного із учасників процесу, ретельно проаналізувати докази як обвинувачення, так і захисту і потім, ґрунтуючись на матеріалах справи, розглянутих у судовому засіданні, прийняти рішення за внутрішнім переконанням і у відповідності до закону» [25, с. 49].

Фактично ця концептуальна формула успішно перекочувала в сучасну доктрину кримінального процесу як така, що відповідає ідеї верховенства права та гуманістичних цінностей, але чи дійсно радянська Феміда діяла в такій системі аксіологічних координат? Резолюція XIX Всесоюзної партійної конференції у 1988 р. оголошувала наміри побудови правової держави та проведення очікуваної в суспільстві широкої правової реформи, зокрема реформування кримінального процесу та посилення змагальності на стадії попереднього слідства. У листопаді наступного року Верховна Рада СРСР схвалила «Основи законодавства СРСР і союзних республік про судострій», у яких знову (як і в Конституціях 1936 р. та 1977 р.) були відображені демократичні засади кримінального процесу (рівність; незалежність суддів; відкритий розгляд справ; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому і підсудному права на захист, презумпція невинуватості тощо), але за своєю суттю радянське кримінальне процесуальне законодавство залишилося розшуковим [6, с. 157–158].

2. Радянський (не) законний кримінальний процес

Типовим для органів слідства, прокуратури та суду було обслуговування інтересів режиму, що означало у дихотомії «об'єктивність – доцільність» друга впевнено переважала. Досліджуючи становлення національної державності в Закарпатті у 1918–1939 рр., Б. Ринажевський описує реалії тодішнього кримінального процесу: застосування смертної кари проти політичних опонентів; намагання надати вигляду демократичності судової системи шляхом створення революційних трибуналів, членами яких найчастіше ставали робітники і колишні військові; відсутність юридичної освіти у таких «суддів з народу»; обґрунтування вироків й ухвал революційною доцільністю, тому про об'єктивність такого суду не могло бути

й мови. Загалом, резюмує Б. Ринажевський, радянська влада на Закарпатті проіснувала лише 36 днів, проте її політику не сприйняло навіть найбільш селянство і малочисельний робітничий клас, для яких нова влада у всьому оголошувала пріоритет [26, с. 10].

Революційним трибуналам і народним судам надавалась можливість ухвалювати рішення навіть за відсутності закону, який передбачав кримінальну відповідальність, виходячи із засад революційної правосвідомості, що детермінувало прийняття часто неадекватних рішень, коли за незначні правопорушення карали людей суворіше, ніж за тяжкі кримінальні злочини [1, с. 6; 4, с. 38]. Аналогія була однією із ключових засад радянського закону і полягала в тому, що якщо виявлялося будь-яке суспільно небезпечне діяння, не передбачене законом, то підстави та межі відповідальності за нього визначалися шляхом застосування статті, яка передбачала найбільш схожий за своєю природою злочин. Це дозволяло фактично будь-яку людину визнати соціально небезпечною, ув'язнити або розстріляти у повній відповідності до закону. Народний комісаріат юстиції у 1920 р. в одному із циркулярів з великою гордістю констатував: «Без особливих правил, без кодексів озброєний народ справлявся і справляється з усіма пригнобленими» [4, с. 38].

Доволі часто практикувалися показові, виїзні судові процеси, які мали на меті не тільки винесення рішення, а й агітаційно-виховний вплив. З цією ж метою різні стадії провадження часто висвітлювалися у засобах масової інформації. Наприклад, харківська газета «Пролетарий» в одному з номерів за жовтень 1923 р. описувала кримінальний суд над Самоїловою, яка гнала самогон і за це була засуджена до 3-х років ув'язнення з конфіскацією майна, а її малолітніх дітей передали до дитячого будинку [5, с. 165–166].

Від моменту прийняття Конституції СРСР 1936 р., у ст. 112 якої було проголошено принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, ця засада кримінального процесу так і не стала діяти, адже Народний комісаріат юстиції систематично перевіряв діяльність судів та правильність застосування ними радянських законів при розгляді кримінальних справ [1, с. 8].

Після набрання чинності постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» 1937 р. розпочався Великий сталінський терор. Вагомою джерельною базою, яка експлікує трагізм того часу, ілюзію законності та справедливості кримінального провадження, є архівно-слідчі справи, частина з яких стала доступною для дослідників тільки після

здобуття Україною незалежності. Сенс зберігання таких документів вбачався в обґрунтуванні масових репресій і поясненні чому знищення конкретної людини було «правильне» [27, с. 65]. Натомість з позиції історичної ретроспективи ці архівно-слідчі справи мають зовсім іншу автентичну цінність, адже вони стали документальними джерелами доказів масового терору, інтенсивності репресій, кричущих порушень прав людини, засад законності, всебічності, повноти та об'єктивності кримінального процесу. Відсутність окремих документів або їхнє оформлення з грубими порушеннями встановлених законодавством норм було типовим для процесуальних документів, а в часи різкого збільшення масштабів каральних операцій спостерігається значне занедбання їх оформлення, часто після репресивного рішення, про що пише Е. Петровський [28, с. 10].

Для ведення таких справ існувало дві групи слідчих: «забійники», тобто ті, які вибиwali підписи під протоколами, та «літератори», тобто ті, хто складали тексти протоколів, а фальсифікація процесуальних документів на жargonі співробітників НКВС називалася «ліпачеством» [29, с. 196]. Поширеною була практика застосування психологічного та фізичного насильства до допитуваних осіб. Часто допити тривали кілька тижнів щодня, хоча *post factum* у протоколах відображалися «цивілізовані» години, допити проводилися у нічний час, вимагалось стояння на ногах, застосовувалися погрози, крики, образи, деморалізація, шантаж, що змушувало людей погоджуватися підписати все, що вимагається, писати показання під диктування, а інколи слідчими надавалися цілі плани-конспекти показань або штучно робилися виправлення, аби надати більшої правдоподібності тексту протоколу [27, с. 20, 76; 29, с. 203; 30, с. 56].

Дослідження протоколів допиту показує ідентичність показань свідків не тільки на рівні фактажу, а й порядку його викладення, фразеології, що дає підстави для висновку про їх тиражування за кількістю свідків зі змінами тільки вихідних даних, а відтак про їх вигаданість і фальсифікацію [31, с. 9]. Такі вигадані факти були очевидними, коли малограмотні сільські люди чітко давали показання з усією палітрою класичної термінології звинувачень про конспіративні заходи, контрреволюційну діяльність тощо [32, с. 35]. Добрим слідчим вважався не той, хто встановить правду, а той, хто надасть матеріал, достатній для забезпечення обвинувачення і покарання відповідно до заздалегідь даної вказівки [27, с. 76]. Утім інколи зусиль для фабрикування доказів виявлялося надто

багато, а тому каральна система засуджувала людей «без свідків, без захисту, без ознайомлення зі слідчою справою і навіть без самого звинуваченого» [28, с. 11]. Умовним було право на захист, що ілюструє на основі документалістики В. Кіпіані [33], умовною була відкритість судових проваджень, про що свідчать спогади учасників процесу [30, с. 57].

Помітною була недостатня якість досудового процесу, що виявлялося в ухваленні судами кожного третього виправдувального вироку в кримінальних справах, які не були частиною політичних вмотивованих чисток. Тоді ж було впроваджено перші показники формалізованої статистики, за результатами яких приймалися управлінські рішення. Оразу відчутними були зміни, що виявлялися у суттєвому зниженні кількості виправдувальних вироків у залах судових засідань через бажання суддів допомогти слідчим, прокурорам уникнути невдалого вирішення справи, за який вони несли відповідальність. Як указує Є. Крапивін, саме з мотивів політико-ідеологічних, а не процесуальних, було впроваджено інститут дослідчої перевірки, який забезпечував спершу можливість перевірки доказів і тільки потім порушення справи у тому випадку, коли уповноважена особа була впевнена у судовій перспективі справи [34, с. 15–16].

Аналіз архівних джерел, проведений О. Бажаном, засвідчує, що у 1953–1955 рр. проводилися комплексні перевірки правоохоронних органів, які офіційно підтвердили факти порушення законності, арешти невинних радянських громадян, фальсифікацію процесуальних матеріалів, застосування катування до заарештованих, доведення їх «до стану упаду фізичних сил, моральної депресії, а деяких з них приводили до втрати людської подоби...» [35, с. 470]. Засуджуючи таке ігнорування засад законності, об'єктивності, кричущих порушень прав громадян, вище керівництво держави дало «зелене світло» змінам, з одного боку, на рівні інституційному (реорганізації правоохоронних органів, посиленню функцій нагляду та контролю), з іншого – на рівні процесуальному (реабілітації жертв незаконних репресій, відміну вироків з припиненням справ, відміну вироків із наступним поверненням справ на додаткове слідство, припинення розпочатих справ, перекваліфікацію правопорушень, зниження міри покарання до фактично відбутого розміру тощо) [35, с. 470–473].

Однак ці процеси виявилися тимчасовими й епізодичними. Доволі швидко тоталітарна машина знову набрала обертів і в більш пізньому радянському періоді масового характеру набуло завуальоване політичне переслідування

за зберігання українських книг, тиражування самвидаву і критику влади у приватних бесідах. Засудження українських діячів за кримінальними обвинуваченнями мало не допустити псування іміджу країни у світі [36, с. 79]. Вагомим каральним інструментом були психіатричні заклади, куди відправляля невинуватих здорових людей. Особлива жорстокість у таких випадках, зазначає Ю. Зайцев, полягала не тільки у примусовому перебуванні здорової людини в середовищі людей з абсолютно непередбачуваною поведінкою, садистів, цинічних лікарів і «кримінальників-наглядачів», а й у ніким невизначених строках такого «лікування» [37, с. 64].

Далі подібно до того, як «економічна перебудова» не могла розставити їжу на полиці магазинів, «правова перебудова» ще не означала правильне застосування закону, зокрема кримінального процесуального [38]. Попри існування у законодавстві демократичних засад, таких як презумпція невинуватості, право мати адвоката з моменту пред'явлення кримінального обвинувачення або протягом 24 годин після арешту чи затримання, у практиці кінця 80-х початку 90-х років обвинувачені часто не були інформовані про своє право мати захисника, їм відмовляли у доступі до захисника, а захиснику часто відмовляли у доступі до своїх клієнтів та до слідчих справ. Залишалася актуальною проблема політв'язнів, кримінальних переслідувань за критику влади, мирну політичну діяльність опозиції, спроби емігрувати, антирадянську агітацію [39]. У 1991 року офіційно історія радянської України у міжнародно-правовому контексті завершилася.

3. Пострадянське кримінальне провадження
Загальний політико-правовий контекст. Дерадянзація України мала хвилеподібний і суперечливий характер: з одного боку, поступово формувалася національний історичний наратив, а з іншого – зберігалася та адаптовувалася до нових умов радянська традиція історичної пам'яті [40, с. 66]. У 1996 р. прийнято Конституцію України, що стало історичним кроком на шляху до утвердження стратегії розвитку держави як правової, демократичної і соціальної. Щоправда проголошення України такою, як слушно зауважує В. Бринцев, явно випереджало впровадження конкретних механізмів, оскільки розпочаті активні перетворення без чіткої визначеності щодо їх черговості, комплексного і синхронного реформування призвели до розбалансування законодавчого забезпечення діючих владних структур [41, с. 9]. Відомо, що в країнах, де одночасно з демократизацією відбувається формування держави,

процес буде набагато складнішим, насамперед тоді, коли в суспільстві спостерігається етнокультурна неоднорідність, відсутність консенсусної еліти, субкультурні конфлікти, недостатній досвід будівництва власної державності [42, с. 1024]. Тож не дивно, що розвиток нашої держави спершу відбувався на хвилі національно-демократичної ейфорії, а згодом у рамках загальної для пострадянських держав тренду «авторитарної модернізації» [43, с. 7].

Країну, за метафорою Б. Будена (Buden, 2010), довелося розбудовувати «дітям комунізму», які позавчора залежали від вказівок свого «опікуна», боялися «потойбічного чудовиська», з яким комуністична система асоціювала капіталізм і вільний демократичний світ, учора продемонстрували урок мужності, виявилися здатними на відчайдушний крок політичної автономії, витримали жорстокі репресії і несли боротьбу за демократію на своїх плечах до остаточної перемоги, а сьогодні опинилися перед потребою навчитися користуватися власною свободою, виявити зрілість і відповідальність. Як наслідок, у транзитному періоді пострадянські країни часто страждають на «дитячі хвороби» (кримінальну приватизацію, при якій багатство цілих націй майже за одну ніч стало надбанням небагатьох; зuboжіння населення з усіма його соціальними й індивідуальними наслідками; культуру регресу тощо), але вони повинні пройти ці випробування, щоби взагалі «стати здатними до життя» [44].

Перша хвиля реформ. Головний урок історії показує, що у правовій державі влада має бути обмежена законом, а до того ще й максимально обмежена в можливості довільно міняти закон задля своєї вигоди [45, с. 47]. Однак інтерес політиків до правової реформи у пострадянський період відійшов на другий план, адже для щойно проголошеної незалежної держави ключовими були проблеми суверенітету та виживання, а не модернізація та лібералізація правової системи. Цей політичний розрахунок деякий час стримував реформу кримінального судочинства в будь-якому напрямі [46, с. 66]. І все-таки першими кроками модернізації кримінального провадження були активізація роботи з розсекречування архівно-слідчих справ, реабілітація політичних в'язнів, внесення змін до законодавства. Україна пішла шляхом «косметичного ремонту» окремих норм КПК 1960 р. [6, с. 159]. Ключовою методологічною засадою правозастосовної практики було проголошено верховенство права та повага до людської гідності, її прав і свобод. Близько 200 новелізацій КПК були спрямовані на наближення до міжнародних стандартів у цій сфері.

Вагомим чинником, який позитивно вплинув на реформи в сфері кримінального провадження, були перспективи інтеграції України в єдиний геополітичний і правовий простір Європи. У 1992 р. було схвалено Концепцію судово-правової реформи в Україні, яка суттєво посилювала незалежність суддів, у 1995 р. відбулося приєднання до Статуту Ради Європи у, а в 1997 р. ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і впроваджено у сферу кримінального провадження судову практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що створило передумови для взяття позитивних (забезпечення умов та гарантій для реалізації прав людини) та негативних (утримання від діянь, визначених Конвенцією) зобов'язань держави.

Викладене на папері часто дисонувало з практикою. У реальному житті інертність системи приводила до того, що практика досудового розслідування ще хибувала істотними порушеннями права на захист, «вибиваннями» зізнань, укритті злочинів, нехтуваннями нормами чинного закону. Інколи «ламання старого» викликало опір зі сторони «досвідчених кадрів», адже йшлося про нові стандарти доказування. Словом, В. Новожилов і сьогодні вважає однією із вагомих причин порушень належної правової процедури «неусвідомлений саботаж новацій» через занадто консервативну корпоративну позицію певних інституцій [47, с. 124].

Україна отримала у спадок від радянської системи авторитарну державоцентричну мілітаризовану модель органів внутрішніх справ (далі – ОВС), яка була орієнтована не на служіння суспільству, а на застосування репресивних форм соціального контролю, отримання корупційних прибутків, обслуговування бізнес-інтересів [48, с. 3]. У 90-х система ОВС зазнала проблем від слабкості держави та хронічної кризи у фінансуванні, що призвело до масових як добровільних, так і примусових звільнень персоналу, гальмування підготовки професійних поліцейських, зростання корупції [46, с. 69]. Практика залякування та жорстокого поводження із затриманими з метою отримання зізнань далі використовувалася як метод розкриття злочинів. Причини цього явища, цитуючи Б. Розовського, наводить К. Легких:

«Кадрові цунамі, вкрай низьке грошове утримання, слабе ресурсне забезпечення лишили осторонь значну частку співробітників, які мали потенціал для успішної роботи в рамках закону, обезкровили штат негласних співробітників. Їм на заміну прийшло молоде покоління, частина якого недостатність інтелекту і досвіду компенсує фізичною силою» [49, с. 127].

Часто такі методи застосовувалися для підтримки відповідних статистичних даних на рівні не нижчому, ніж за аналогічний період минулого року. Негативні показники роботи створювали підстави для прийняття управлінських рішень і досі такий підхід не втратив актуальності. Як констатує Є. Крапивін, автоматичне перетворення кількісного показника у конкретне управлінське рішення є вкрай шкідливим пострадянським наслідком, незважаючи на те, що офіційно «палічкова» система була відмінена. Наслідком такої неформальної «відданості» радянським традиціям є порушення прав людини у системі кримінальної юстиції та викривлення знання про злочинність загалом [34, с. 6–7]. Суттєве значення для «оздоровлення» системи мала реформа Національної поліції, проведена у 2015 р. Її завданням було не просто заміни міліцейського мундира на поліцейський, а впровадження нової філософії *community policing*, трансформація від карального органу до сервісної служби, налагодження партнерських зв'язків з громадськістю. Однак складно уявити досконалу діяльність поліції, як «острів» законності та професійності у недосконалій державі.

Друга хвиля реформ. Із часом посилювалося усвідомлення важливості не просто «підрихтувати» кримінальний процес, а трансформувати його концепцію, наповнити його новим гуманістичним духом, повністю реалізувати демократичні засади судочинства [50, с. 150]. Такі очікування поклалися на новий КПК 2012 р., проте законодавство викликало суперечливі погляди щодо впровадження правових новел, адже цей КПК фактично не був винесений для широкого громадського обговорення і водночас у багатьох аспектах впроваджував кардинальні зміни. Одні з таких змін виявилися позитивними, інші не до кінця продуманими, про що не раз сигналізувала наукова спільнота [51; 52; 53 тощо]. Підхід до формування нової моделі кримінального провадження шляхом поєднання радянських «інституційних реліктів» і сучасних трендів континентального та англосаксонського процесів, безумовно, не оминув критики. Як вдало резюмує М. Шумило:

«Зрозуміло, що подібна мішанка «французької із нижньгородською» не могла не спричинити виникнення в кодифікованому законі конкуренційних, а й інколи суперечливих положень, що неабияк ускладнює його осмислення і практичне застосування, спричиняючи зрештою соціальне напруження» [54, с. 21].

Та чи могло бути інакше? Власне, професор підтверджує, що така ситуація характерна для періоду посттоталітарних трансформацій, коли власну національну модель кримінального про-

цесу ще не сформовано, а життя вимагає термінових змін, а тому й доводиться будувати таку модель на радянському каркасі [54, с. 21].

У перші ж роки дії нового КПК у діяльності органів поліції, прокуратури та суду зберігалися неформальні практики, які суперечили нормам закону і полягали, зокрема, у невнесенні відомостей про кримінальні правопорушення до ЄРДР; «дозвільному» порядку допуску захисника до участі у кримінальному провадженні; неповідомленні особам про їхні процесуальні права; перешкодах у доступі до правової допомоги; неповідомленні центрів безоплатної вторинної правової допомоги про затримання осіб; використанні адміністративного затримання для цілей кримінального провадження; «автоматичність» продовження строків тримання під вартою; «формальності» процесуального керівництва прокурора; укладенні та затвердженні угод всупереч закону тощо [55, с. 4–6]. Дійсно, траєкторія руху була не лінійною, а радше кривою з хитаннями то в один, то в інший бік, однак відчутний ефект гуманізації сфери кримінальної юстиції дало зменшення кількості осіб у СІЗО та місцях позбавлення волі, збільшення кількості застосованих альтернативних запобіжних заходів, зменшення кількості затримань та обшуків, застосування механізмів відновного правосуддя (угод про примирення та угод про визнання винуватості). Важливою стала поява ЄРДР, реформа прокуратури, створення ДБР, антикорупційної інфраструктури, посилення судового контролю за дотриманням прав і свобод людини на стадії досудового розслідування, зміцнення засад «розумності строків», змагальності сторін тощо.

І все-таки останніми роками спостерігаються небезпечні тенденції нової хвилі «кризи справедливості», пов'язаної із невірними очікуваннями щодо функціонування органів досудового розслідування, прокуратури та української Феміди. Зокрема це стосується розслідування чутливих для суспільства «справ Майдану», замовних вбивств К. Гандзюк, П. Шеремета та ін., притягнення

до кримінальної відповідальності корупціонерів високих щаблів влади. Це означає, що при законодавстві, яке загалом втілює ключові міжнародні стандарти і демократичні цінності верховенства права, доступу до справедливого правосуддя, змагальності тощо продовжують існувати інституційні ризики, які у практичній площині мають цілком зворотний ефект, але це вже тематика для наступних публікацій.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави для таких висновків. Жорстка партійна ідеологія в радянську епоху проникла в усі сфери життєдіяльності. Кримінальний процес зазнав особливого впливу і конструювався з двох частин. З одного боку, існувало юридичне «задзеркалля» – доволі прогресивна, якщо не брати до уваги мовні кліше про «буржуазний процес» і «пережитки капіталізму», наукова доктрина і процесуальне законодавство, яке звісно не в повному обсязі, та все-таки втілювало важливі демократичні засади, рівність, гласність процесу, орієнтацію на захист прав і свобод людини, законність, незалежність та неупередженість суддів, презумпцію невинуватості тощо. З іншого – існувала практика кримінального провадження, яка часто показувала ілюзорність норм права і функціонувала як інструмент карально-репресивної системи для виконання поставлених тоталітарним режимом завдань.

Проголошення незалежності створило можливості для власного державного будівництва та впровадження реформ. У пострадянському кримінальному процесі відійшли у минуле одні та впроваджено низку нових правових інститутів, покликаних оптимізувати досудове розслідування і судово провадження на засадах верховенства права. Втім не можна вважати, що мета побудови власної якісної моделі кримінального процесу досягнута. На порядку денному і надалі є питання посилення довіри суспільства до правоохоронної та судової систем, припинення практики політичних переслідувань, протидії корупції.

Список використаних джерел

1. Гринюк В. О. Суд радянської доби. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2012. № 2 (6). С. 1–15.
2. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 850. С. 553–562.
3. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / Авт. кол.: В. Бігун, І. Бойко, Т. Бондарук та ін., І. Усенко (кер. кол.). Київ : Наукова думка, НАН України, 2014. 503 с.
4. Стецюк Б. Основні стадії кримінального процесу УСРР на початку 1920-х рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 37–43.
5. Стецюк Б. Завершальні стадії кримінального процесу за КПК УСРР 1922 і 1927 рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4 (1). С. 163–170.

6. Кубрак П. М. Досудове провадження в кримінальному процесі за кримінально-процесуальним кодексом України 1961 року. *Юридична наука*. 2017. № 7. С. 151–181.
7. Кубрак П. М. Порівняльне дослідження початку кримінального провадження в Україні за КПК України 1961 та 2012 років. *Юридична наука*. 2017. № 8. С. 118–126.
8. Боковня В. М. Органи попереднього слідства у 1953–1964 рр. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 284–287.
9. Боковня В. М. Суд і юстиція УРСР у 1953–1964 рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 7. С. 5–8.
10. Боковня В. М. Реформування суду та прокуратури СРСР і УРСР в 1956–1964 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2011. Вип. 19. С. 256–261.
11. Костицька М. Критика безпосереднього застосування філософії у радянському кримінальному процесі (стосовно доказів і доказування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 94–105.
12. Вовк Д. Теологія радянського права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 1. С. 53–86. DOI: 10.21564/2227-7153.2020.1.219042.
13. Спасович В. Д. О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего сената, 1981. 112 с.
14. Терновский Н. А. Юридические основания к суждению о силе доказательств и мысли из речей Председательствующего по уголовным делам: пособие для юристов-практиков и присяжных заседателей. Тула : Тип. В. Н. Соколова, 1901. 208 с.
15. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2 т.: Т. 1. Санкт-Петербург, 1896. 594 с.
16. Чельцов М. А. Уголовный процесс. Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР. 1948. 624 с.
17. Жогин Н. В., Фаткуллин Ф. Н. Возбуждение уголовного дела. Москва : Госюриздат, 1961. 206 с.
18. Кузнецов Н. П. Доказывание в стадии возбуждения уголовного дела : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.09; Харьков. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. Харьков, 1980. 15 с.
19. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1956. 271 с.
20. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. Москва : Наука, 1968. Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. 470 с.
21. Михайленко А. Р. Вопросы теории и практики возбуждения уголовного дела в советском уголовном процессе : автореф. дис. на стиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Саратов, 1971. 16 с.
22. Алексеев Н. С., Даев В. Г., Кокорев Л. Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса. Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1980. 252 с.
23. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев : Выща школа, 1984. 133 с.
24. Fletcher G. P. The Presumption of Innocence in the Soviet Union. *UCLA L. REV.* 1968. № 15. P. 1203–1225.
25. Советский уголовный процесс : учебник / Ю. Н. Белозеров, И. М. Гуткин, Л. А. Мариупольский; под общ. ред. И. Д. Перлова. Москва : Госюриздат, 1962. 319 с.
26. Ринажевський Б. М. Становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2004. 19 с.
27. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-ге, випр., доп. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
28. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук : спец. 07.00.06; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2006. 23 с.
29. Бажан О., Золотарьов В. «Забійник» та «літератор» або «Рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 196–209.
30. Паска Б. В. Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенко у 1965–1966 роках. *Гілея*. 2016. Вип. 104. С. 54–59.
31. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. : методичні рекомендації / упоряд.: О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. Київ, 1997. 34 с.
32. Акулов М., Гранкіна О., Омельчук Д. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті–50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1997. Т. 2. С. 33–39.
33. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.
34. Крапивін Є. О. Оцінка ефективності роботи поліції в Україні: від «палиць» до нової системи (на прикладі органів досудового розслідування): науково-практичне видання. Київ : Софія-А, 2016. 120 с.
35. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1996. № 1. С. 469–480.

36. Крамар Р. З книжкової полиці українського дисидента (за матеріалами справи Володимира Горового). *Метаморфози в сучасній українській літературі*. Варшава – Івано-Франківськ, 2014. С. 75–84.
37. Зайцев Ю. Д. Радянська репресивна система в боротьбі проти опозиційного руху в Північному Причорномор'ї. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 7 (2). С. 59–74.
38. Human Rights Watch, Human Rights Watch World Report 1989 – Soviet Union, 1 January 1990. URL: <https://www.refworld.org/docid/467bb49a1e.html>
39. Human Rights Watch, Human Rights Watch World Report 1990 – Soviet Union, 1 January 1991. URL: <https://www.refworld.org/docid/467fca39c.html>
40. Кобченко К. Декомунізація в Україні: постколоніальний Контекст. *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19. С. 66–70.
41. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади. Харків : Право, 2010. 464 с.
42. Перепелиця Г. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи. *Україна дипломатична*. 2013. Вип. 14. С. 1022–1060.
43. Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М. До питання про формування і розвиток державно-правових інститутів незалежної України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 5–12.
44. Buden V. Children of postcommunism. *Radical Philosophy*. 2010. 159 (Jan/Feb). URL: <https://www.radicalphilosophy.com/article/children-of-postcommunism>
45. Шемшученко Ю. С., Тертишник В. М. Доктринальні проблеми забезпечення верховенства права у процесі конституційної й судово-правової реформи в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. Ч. 1. С. 46–52.
46. Foglesong, Todd, S., & Solomon, Peter, H., Jr. (2001). *Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine*. Washington: NIJ.
47. Новожилов В. С. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження: до питання про сутність та практичне значення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Т. 26. № 4. С. 105–129.
48. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи та сектору безпеки і оборони України. Київ : Центр Разумкова, 2015. 56 с.
49. Легких К. В. Каткування: чи є зміни на краще у зв'язку з прийняттям нового КПК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 127–131.
50. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи. Київ : Атіка, 2004. 288 с.
51. Галаган В. І., Галаган О. І. Реалії і проблеми нового КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 13–18.
52. Шибіко В. П. Проблема забезпечення прав потерпілого за новим КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 307–313.
53. Аленін Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 198–203.
54. Шумило М. Є. Роль науки в критичній рефлексії положень КПК України. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 листопада 2017 р.): у 2 ч.* Київ : НАВС, 2017. Ч. 1. С. 21–23.
55. Банчук О. А., Дмитрієва І. О., Лобойко Л. М., Саїдова З. М. 35 неформальних практик у кримінальному судочинстві України. Київ : Арт-Дизайн, 2014. 48 с.

References

1. Hrynyuk, V. (2012). Sud radyans'koyi doby [Court of Soviet time]. *Chasopys Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» (Journal of the National University «Ostroh Academy»)*, 2 (6), 1–15 [in Ukr.].
2. Soroka, S. & Rymarchuk, G. (2016). Kryminal'nyj proces v Ukraini: istoriya i suchasnist' [Criminal proceedings in Ukraine: history and modernity]. *Visnyk Nacional'nogo universytetu «Lvivskaya politexnika» (Bulletin of the Lviv Polytechnic National University)*, 850, 553–562 [in Ukr.].
3. Sudova vlada v Ukraini: istorychni vy'toky, zakonirnosti, osobly'vosti rozvy'tku [Judiciary in Ukraine: historical origins, patterns, features of development] (2014). / Avt. kol.: V. Bigun, I. Bojko, T. Bondaruk ta in., I. Usenko (ker. kol.). Ky'viv [in Ukr.].
4. Stetsyuk, B. (2013). Osnovni stadiyi kryminal'noho protsesu USRR na pochatku 1920-kh rr. [The main stages of the criminal process of the USSR in the early 1920's.]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav (Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs)*, 4, 37–43 [in Ukr.].
5. Stetsyuk, B. (2012). Zavershal'ni stadiyi kryminal'noho protsesu za KPK USRR 1922 i 1927 rr. [The final stages of the criminal process under the CPC of the USSR in 1922 and 1927]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav (Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs)*, 4 (1), 163–170 [in Ukr.].

6. Kubrak, P. (2017). Dosudove provadzhennya v kryminal'nomu protsesi za kryminal'no-protseusual'nym kod-eksom Ukrayiny 1961 roku [Pre-trial proceedings in criminal proceedings under the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1961]. *Yurydychna nauka (Legal science)*, 7, 151–181 [in Ukr.].
7. Kubrak, P. (2017). Porivnyal'ne doslidzhennya pochatku kryminal'nogo provadzhennya v Ukrayini za KPK Ukrayiny 1961 ta 2012 rokiv [Comparative study of the beginning of criminal proceedings in Ukraine under the CPC of Ukraine in 1961 and 2012]. *Yurydychna nauka (Legal science)*, 8, 118–126 [in Ukr.].
8. Bokovnya, Viktor. (2014). Orhany poperedn'oho slidstva u 1953–1964 rr. [Pre-trial investigation bodies in 1953–1964]. *Pravo i suspil'stvo (Law and society)*, 1–2, 284–287 [in Ukr.].
9. Bokovnya, V. (2014). Sud i yustyciya URSR u 1953–1964 rr. [Court and Justice of the Ukrainian SSR in 1953–1964]. *Naukovy j visnyk Mizhnarodnogo gumanitarnogo universy'tetu (Scientific Bulletin of the International Humanities University)*, 7, 5–8 [in Ukr.].
10. Bokovnya, V. (2011). Reformuvannya sudu ta prokuratury SRSR i URSR v 1956–1964 rr. [Reforming the court and prosecutor's office of the USSR and the USSR in 1956–1964]. *Naukovi zapysky Vinnycz'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocubyns'kogo (Scientific notes of M. Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University)*, 19, 256–261 [in Ukr.].
11. Kosty'cz'ka, M. (2011). Krytyka bezposeredn'ogo zastosuvannya filosofiyi u radyans'komu kryminal'nomu procesi (stosovno dokaziv i dokazuvannya) [Criticism of the direct application of philosophy in the Soviet criminal process (in relation to evidence and proof)]. *Filosofy'ki ta metodologichni problemy prava (Philosophical and methodological problems of law)*, 1, 94–105 [in Ukr.].
12. Vovk, D. (2020). Teolohiya radyans'koho prava [Theology of Soviet Law]. *Filosofiya prava i zahal'na teoriya prava (Philosophy of Law and General Theory of Law)*, 1, 53–86 DOI 10.21564/2227-7153.2020.1.219042 [in Ukr.].
13. Spasovych, V. (1861). O teoryi sudebno-uholovnykh dokazatel'stv v svyazy s sudoustroystvom y sudoproizvodstvom [On the theory of forensic evidence in connection with the judiciary and court proceedings]. Sankt-Peterburh [in Russ.].
14. Ternovskyy, N. (1901). Yurydicheskiye osnovaniya k suzhdennyu o syle dokazatel'stv y mysly yz rechey Predsedatel'stvuyushcheho po uhlovnyim delam: posobyе dlya yurystov-praktykov y prysyazhnykh zasedateley [Legal Basis for Judging the Strength of Evidence and Thought from Speeches by the Presiding Judge in Criminal Cases: A Handbook for Lawyers-practitioners and Jurors]. Tula [in Russ.].
15. Foynytskyy, Y. (1896). Kurs uhlovnoho sudoproizvodstva [Course of criminal proceedings]. V 2 t.: T. 1. Sankt-Peterburh [in Russ.].
16. Chel'tsov, M. (1948). Uholovnyy protsess [Criminal proceedings]. Moskva [in Russ.].
17. Zhohyn, N. & Fatkullyn, F. (1961). Vozbuzhdenye uhlovnoho dela [Initiation of a criminal case]. Moskva [in Russ.].
18. Kuznetsov, N. (1980). Dokazyvanye v stadyi vozbuzhdenyya uhlovnoho dela: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk [Proof at the stage of initiating a criminal case: thesis of the dis. ... Doctor of Philosophy in Law]. Khar'kov [in Russ.].
19. Polyanskyy, N. (1956). Voprosy teoryi sovetskoho uhlovnoho protsessa [Questions of the theory of the Soviet criminal process]. Moskva [in Rus.].
20. Strohovych, M. (1968). Kurs sovetskoho uhlovnoho protsessa [The course of the Soviet criminal proces]. V 2 t.: T. 1. Moskva [in Russ.].
21. Mykhaylenko, A. (1971). Voprosy teoryi y praktyky vozbuzhdenyya uhlovnoho dela v sovetskom uhlovnom protsesse: avtoreferat dys. ... kand. yuryd. nauk [Questions of the theory and practice of the beginning of criminal case in the Soviet criminal process: thesis of the dis. ... Doctor of Philosophy in Law]. Saratov [in Russ.].
22. Alekseev, N. S., Daev, V. G., & Kokorev, L. D. (1980). Oчерк razvytyya nauky sovetskoho uhlovnoho protsessa [Essay on the development of science in the Soviet criminal process]. Voronezh [in Russ.].
23. Mykheenko, M. (1984). Dokazyvanye v sovetskom uhlovnom sudoproizvodstve [Evidence in Soviet criminal proceedings]. Kyev [in Russ.].
24. Fletcher, G.P. (1968). The Presumption of Innocence in the Soviet Union. *UCLA L. Rev.* 15, 1203–1225.
25. Perlov, Y. (Ed.). (1962). Sovetskyy uhlovnyy protsess [Soviet criminal proceedings] Moskva [in Russ.].
26. Rynazhevs'kyy, B. (2004). Stanovlennya natsional'noyi derzhavnosti v Zakarpatti (1918–1939 rr.): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk [Formation of national statehood in Transcarpathia (1918–1939): thesis of the dis. ... Doctor of Philosophy in Law]. L'viv [in Ukr.].
27. Bilokin', S. (2017). Masovyy teror yak zasib derzhavnoho upravlinnya v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhere-loznavche doslidzhennya [Mass terror as a means of public administration in the USSR. 1917–1941: source study]. Ky'yiv [in Ukr.].
28. Petrovs'kyy, E. (2006). Arkhivno-slidchi spravy yak dzhere-lo vyvchennya istoriyi represiy v Ukrayini u 1937 – 1938 rr.: avtoreferat dys. ... kand. istorychnykh nauk [Archival and investigative cases as a source for studying

- the history of repressions in Ukraine in 1937–938: thesis of the dis. ... Doctor of Philosophy in History]. Ky' yiv [in Ukr.].
29. Bazhan, O. & Zolotar'ov, V. (2018). «Zabiynyk» ta «literator» abo «rutynna robota» slidchoho NKVS Yuriya Tolkachova [«Killer» and «Writer» or Routine Work of the NKVD Investigator Yuriy Tolkachov]. *Krayeznavstvo (Knowledge of the region)*, 3, 196–209 [in Ukr.].
 30. Paska, B. (2016). Luts'kyy sudovyy protses nad Valentynom Morozom ta Dmytrom Ivashchenkom u 1965–1966 rokakh [Lutsk trial of Valentyn Moroz and Dmytro Ivashchenko in 1965–1966]. *Hileya (Gilea)*, 104, 54–59 [in Ukr.].
 31. Vykorystannya arkhivno-slidchykh sprav hromadyan, represovanykh u 1920–1950-ti rr. [The use of archival and investigative cases of citizens repressed in the 1920s and 1950s] (1997). Ky' yiv [in Ukr.].
 32. Akulov, M, Hrankina, O & Omel'chuk, D. (1997). Arkhivno-slidchi spravy represovanykh (20-ti – 50-ti rr.) yak istorychne dzherelo: metodyka vykorystannya [Archival and investigative cases of the repressed (20s – 50s) as a historical source: methods of use]. *Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva (Studies in archival cases and document science)*, 2, 33–39 [in Ukr.].
 33. Kipiani, V. (2019). Sprava Vasylya Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshn'oho KDB URSR [Case of Vasily Stus. Collection of documents from the archives of the former KGB of the USSR]. Kharkiv [in Ukr.].
 34. Krapyvin, Y. (2016). Otsinka efektyvnosti roboty politysiyi v Ukrayini: vid «palyts'» do novoyi systemy (na prykladi orhaniv dosudovoho rozsliduvannya) [Assessing the effectiveness of police work in Ukraine: from «sticks» to the new system (on the example of pre-trial investigation bodies)]. Ky' yiv [in Ukr.].
 35. Bazhan, O. (1996). Protsey destalinizatsiyi v Ukrayini (druha polovyna 50-kh–pochatok 60-kh rokiv) [The process of de-Stalinization in Ukraine (the second half of the 50's – early 60's)]. *Zarkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB (From the archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB)*, 1, 469–480 [in Ukr.].
 36. Kramar, R. (2014). Z knyzhkovoyi polytsi ukrayins'koho dysyidenta (za materialamy spravy Volodymyra Horovoho) [From the bookshelf of a Ukrainian dissident (based on the case of Volodymyr Horovy)]. V *Metamorfozy v suchasniy ukrayins'kiy literaturi* [Metamorphoses in modern Ukrainian literature]. Varshava–Ivano-Frankivs'k, 75–84 [in Ukr.].
 37. Zaytsev, Y. (1999). Radyans'ka represyivna systema v borot'bi proty opozytsiynoho rukhu v Pivnichnomu Prychornomor'yi [The Soviet repressive system in the struggle against the opposition movement in the Northern Black Sea region]. *Visnyk universytetu vnutrishnikh sprav (Bulletin of the University of Internal Affairs)*, 7 (2), 59–74 [in Ukr.].
 38. Human Rights Watch, Human Rights Watch World Report 1989 – Soviet Union, 1 January 1990. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/467bb49a1e.html>
 39. Human Rights Watch, Human Rights Watch World Report 1990 – Soviet Union, 1 January 1991. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/467fca39c.html>
 40. Kobchenko, K. (2016). Dekomunizatsiya v Ukrayini: postkolonial'nyy Kontekst [Decommunization in Ukraine: Postcolonial Context]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh (Ukrainian Studies Almanac)*, 19, 66–70 [in Ukr.].
 41. Bryntsev, V. (2010). Standarty pravovoyi derzhavy: vtilyennya u natsional'nu model' orhanizatsiynoho zabezpechennya sudovoyi vlady [Standards of the state of the rule of law: implementation in the national model of organizational support of the judiciary]. Kharkiv [in Ukr.].
 42. Perepelytsya, H. (2013). Zahal'ni tendentsiyi ta vidminnosti u protsesakh transformatsiyi Ukrayiny ta krayin Vyshehrads'koyi hrupy [General tendencies and differences in the processes of transformation of Ukraine and the countries of the Visegrad Group]. *Ukrayina dyplomatychna (Diplomatic Ukraine)*, 14, 1022–1060 [in Ukr.].
 43. Shemshuchenko, Yu. & Onishchenko, N. (2012). Do pytannya pro formuvannya i rozvytok derzhavno-pravovykh institutiv nezalezhnoyi Ukrayiny [On the question of formation and development of state and legal institutions of independent Ukraine]. *Byuleten' Ministerstva yustytisyi Ukrayiny (Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine)*, 8, 5–12 [in Ukr.].
 44. Buden B. Children of postcommunism. *Radical Philosophy*. 2010. 159 (Jan/Feb). Retrieved from <https://www.radicalphilosophy.com/article/children-of-postcommunism>
 45. Shemshuchenko, Yu. & Tertyshnyk, V. (2017). Doktrynal'ni problemy zabezpechennya verkhovenstva prava u protsesi konstytutsiynoyi y sudovo-pravovoyi reformy v Ukrayini [Doctrinal problems of ensuring the rule of law in the process of constitutional and judicial reform in Ukraine]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi yurysprudentsiy (Actual problems of domestic jurisprudence)*, 1, 46–52 [in Ukr.].
 46. Foglesong, Todd, S., & Solomon, Peter, H., Jr. (2001). Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine. Washington.
 47. Novozhylov, V. S. (2019). Zastosuvannya nalezhnuyi pravovoyi procedury yak zavdannya kryminal'nogo provadzheniya: do pytannya pro sutnist' ta praktychne znachennya [Application of due process as a task of

- criminal proceedings: to the question of essence and practical significance]. *Visnyk Nacional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrainy (Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine)*, 26 (4), 105–129 [in Ukr.].
48. Kontseptual'ni pidkhody do reformuvannya orhaniv vnutrishnikh sprav yak skladovoyi pravookhoronnoyi systemy ta sektoru bezpeky i oborony Ukrainy [Conceptual approaches to reforming law enforcement agencies as a component of the law enforcement system and the security and defense sector of Ukraine] (2015). Ky'yiv [in Ukr.].
 49. Lehkykh, K. (2012). Katuvannya: chy ye zminy na krashche u zv'yazku z pryynyattiam novoho KPK Ukrainy [Torture: Are there any changes for the better due to the adoption of the new CPC of Ukraine]. *Visnyk Akademiyi advokatury Ukrainy (Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine)*, 3, 127–131 [in Ukr.].
 50. Kuybida, R. (2004). Reformuvannya pravosuddya v Ukraini: stan i perspektyvy [Judicial reform in Ukraine: status and prospects]. Ky'yiv [in Ukr.].
 51. Halahan, V. & Halahan, O. (2013). Realiyi i problemy novoho KPK Ukrainy [Realities and problems of the new CCP of Ukraine]. *Yurydychnyy chasopys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav (Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs)*, 1, 13–18 [in Ukr.].
 52. Shybiko, V. (2013). Problema zabezpechennya prav poterpiloho za novym KPK Ukrainy 2012 roku [The problem of ensuring the rights of the victim under the new CPC of Ukraine in 2012]. *Yurydychnyy chasopys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav (Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs)*, 1, 307–313 [in Ukr.].
 53. Alenin, Y. (2013). Pochatok dosudovoho rozsliduvannya za KPK Ukrainy 2012 roku [Beginning of pre-trial investigation under the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012]. *Yurydychnyy chasopys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav (Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs)*, 1, 198–203 [in Ukr.].
 54. Shumylo, M. (2017). Rol' nauky v krytychniy refleksiyyi polozhen' KPK Ukrainy [The role of science in the critical reflection of the provisions of the CPC of Ukraine]. *V Aktual'ni pytannya kryminal'noho protsesu, kryminalistyky ta sudovoyi ekspertyzy (Topical issues of criminal procedure, criminology and forensic science)*, 1. Ky'yiv [in Ukr.].
 55. 35 neformal'nykh praktyk u kryminal'nomu sudochynstvi Ukrainy [35 informal practices in criminal proceedings of Ukraine] (2014). Ky'yiv [in Ukr.].

*Стаття: надійшла до редакції 26.10.2021
прийнята до друку 16.11.2021
The article: is received 26.10.2021
is accepted 16.11.2021*